

- "Gespräche mit DITIB auf Eis gelegt"* (2016). SWR Fernsehen.
- "Immer mehr Türken ersuchen um Asyl in Deutschland"* (2016). RP Online.
- "Interview mit Bundesaußenminister Steinmeier"* (2016). Das Erste.
- "İmtiyazlı Ortaklık Alternatifi"* (2005). Hürriyet.
- "Kas Genel Sekreteri Wilhelm Staudacher'in Almanya'daki Türkler Konulu Sunumu"* (2004). Konrad-Adenauer-Stiftung Türkiye Temsilciliği.
- "Merkel: İslam Almanya'nın Bir Parçasıdır"* (2016). Sputnik Türkiye.
- "Pegida'ya Katılım Arttı"*, *Deutsche Welle*, 2015.
- "Präsidentenamt stellt klar: Erdogan ist in der Türkei"* (2016). Online Focus.
- "Steinmeier setzt auf Gespräche mit Ankara"* (2016). Tagesschau.
- "Türkei: Der Aufstand gegen Erdogan"* (2016). Spiegel Online.
- "Türken in Deutschland müssen sich entscheiden Beermann: Haltung gegenüber Türkei überdenken"* (2016). Bückeburg.
- Vorländer Hans, Schaller Steven, Herold Maik, *PEGIDA: Entwicklung, Zusammensetzung und Deutung einer Empörungsbewegung*, München: Springer, 2016.
- "Wir lassen uns von einem Despoten wie Erdogan nicht erpressen"*, *Der Spiegel*, 2016.

McCEMAAT VE YENİ DİNİ HAREKETTEN (YDH) TERÖR ÖRGÜTÜNE: FETÖ

FETO: FROM MC COMMUNITY AND THE NEW RELIGIOUS MOVEMENT (NRM) TO TERROR
ORGANIZATION

MEVLÜT ÖZBEN*

ABSTRACT

The coup attempt of July 15th, spearheaded by FETO and its internal and external collaborators, has been the most traumatic and dramatic conflict that the Republic of Turkey has ever seen since its foundation.

Having launched its activities as a religious community, FETO has benefited the circumstances of the country and adapted itself to the necessities of the time over the years. Then, it has evolved into an organization similar to the New Religious Movements (NRM), the reality of the global world, and eventually the global power elites have seized control over the organization, following the process of "McReligion".

Over the years, FETO has infiltrated into the state at various levels and methods, which was the main reason why it has been recognized as "the Parallel State" later. However, FETO's arrogance of power has led the organization to consider itself as the real representative of the state, followed by the overthrowing of the democratically elected government and the attempt to change the constitutional order through terror actions.

Keywords: New Religious Movement, FETO, Community

ÖZ

15 Temmuz'da FETÖ ve yerli-yabancı işbirlikçileri tarafından gerçekleştirilen darbe ve işgal girişimi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan bu yana maruz kaldığı en büyük güçlük ve travma olmuştur.

Başlangıçta, bir dini cemaat olarak zamanın ve ülke koşullarının kendisine sağladığı kolaylıklarla büyüyen FETÖ, sonraları küresel dünyanın da bir realitesi olan Yeni Dini Hareketlere (YDH) özgü niteliklerle donanmış ve McCematleşme süreçleri ile de uluslararası güç merkezlerinin kontrolüne girmiştir.

Zaman içerisinde bir yolunu bulup devlete sızan ve kendisine yönelik 'paralel devlet' yakıştırmaları yapılacak düzeyde devlete intisap eden FETÖ, içinde bulunduğu güç zehirlenmesinin etkisiyle kendisini devletin gerçek temsilcisi olarak görmeye başlamış ve seçilmiş iktidarı devirmekten anayasal düzeni ortadan kaldırmaya kadar her yolu deneyen terör faaliyetleri içinde olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeni Dini Hareket, FETÖ, Cemaat

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

Ülke olarak o kadar korkunç şeyler yaşadık ki;

Hatırlanacak ve söylenip-durulacak sağlam bir anlatıya ihtiyacımız olacak...

Giriş

Dinsel inançların nasıl yaşanacağı veya temsil edileceğine ilişkin büyük bir çeşitliliğin arzı endam ettiği günümüz küresel modern toplumlarında Yeni Dini Hareketler (YDH), içine yerleştirildikleri ve 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşananlara ilâştirilen ‘dini canlanma’ olgusu dâhilinde, ‘dinsel bakımdan aslına dönüşü’ temsil etmezler. Bunların peşinde oldukları şey, dini gelenekle bağlarını koparmış yepyeni ve kestirilemez bir praksistir. Bugün, Tanrıya ‘inanmanın’ bile alternatifli hale getirilmiş olmasında, ‘dini canlanma’ olgu ve süreçleri ile bunun bir parçası olan YDH’lerin payı büyüktür.

Sekülerleşme öyküleri ne denli farklı olursa olsun, tüm seküler toplumlarda, hatta Türkiye gibi sekülerleşmenin ikame ettirildiği toplumlarda da, bir ‘büyü bozumudur’ kendini ortaya kayan. Ancak, iki büyük dünya savaşı, ekonomik krizler, Çernobiller derken fazlaca ‘gerçekçi’ bulunan dünyaya ilişkin ‘yeniden bir büyülenme’ süreci de öngörülür ya da talep edilir. ‘Dinsel canlanma’ veya ‘de-sekülerizasyon’ adı verilen bu süreç tüm dünyada ve elbette bizde YDH’lerin can suyu olmuştur.

Çağdaş dünyaca koyulan kuralların geçerli olduğu oyun sahasının dışına çıkmamaya dikkat eden ve çeşitli ‘masumlaştırma stratejileri’ ile de uzunca bir süre ‘görünmez’ olmayı başaran Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) de, bünyesinde barındırdığı kimi özellikleri açısından bir YDH’dir. Bu örgüt, küresel dünyanın bir gerçekliği olan ve yapısal özellikleri bakımından küresel organizasyonlar içinde değerlendirilmeleri gereken YDH’lerin zaman içerisinde bir terör örgütüne dönüşebilme potansiyeline ilişkin en somut örneklerden biridir.

Bu çalışma FETÖ’yü, küresel bir YDH olarak ele alacak ve söz konusu örgütün devleti ele geçirmek adına, nasıl olup da terör örgütüne dönüşebildiğini tartışacaktır.

McCemaat ve YDH’den Terör Örgütüne FETÖ

YDH’ler, ‘araçsal aklın’ popülaritesini kaybetmeye ve modernlik olgu ve süreçlerinin, basitçe, ‘kutsal olandan akılcı olana geçiş’ biçiminde tanımlanılmasından vazgeçilmeye başlanıldığı 1950 sonrasında Batı’da ortaya çıkmışlardır (Özben, 2013: 2). Kavram olarak, coşkun bir dini, ruhi ve felsefi

yaşantı vaat eden birbirinden farklı oluşumları ifade etmek için sosyolog Eileen Barker tarafından ortaya atılan YDH'ler (Kirman, 2010: 15), modernliğin içine düştüğü krizlerin türünüdürler.

Taylor (2014: 471) 'Seküler Çağ' adlı kapsamlı çalışmasında, seküler dünyanın kendisinden önce ruhlara, cinler ve kozmik güçlere karşı savunmasız olan 'geçirgen benlikten' söz eder. Ona göre seküler çağda söz konusu 'geçirgen benliğin' yerine 'tamponlanmış benlik' geçmiştir. 'Tamponlanmış benliğin en önemli özelliği, aklın dışında yer alan her şeyden uzaklaşma olanağına sahip olmasıdır. Oysa, dinsel canlanma olgu ve süreçleri etrafında dile getirilen günümüzdeki dönüşümün en somut çıktısı, bugün bir çok insanın 'geçirgen benliğin' dünyasına nostalji ile bakmaya başlamalarıdır.

Tam da bu noktada, dini görünümlü yeni toplumsal hareketler olarak da ifade edebileceğimiz YDH'lerin üyelerinden istedikleri ilk şey, 'geçirgen benliğe' dönüş yapmaları ve kendilerini aklın dışında mevzilenmiş şeylere tümüyle açık bırakmalarıdır. Ki böylece, dünyayla birlikte insanların da tekrardan efsunlanmaları mümkün olabilecektir.

YDH'ler, 'büyüsü bozulmuş dünyanın yeniden büyülendiği'¹ küresel modernlik koşullarında şu temel özellikleri ile bilinmektedirler:

- Toplumlardaki yaygın din anlayışına ve eski dini hareketlere karşı çıkarlar. Başka bir ifade ile YDH'ler üyelerinin mevcut dini kurum ve uygulamaları tamamen ya da kısmen reddetmesi ve yeni bir dini otorite ve ideoloji etrafında toplanmasıyla ortaya çıkarlar.
- Yeni bir tarza ve dini bir renge sahip olmaları olmazsa olmazlarıdır.
- Küresel bir olgu olarak ortaya çıkmışlardır.
- Üyelerini 'yeni' norm ve kimliklerin empoz edildiği toplumsal bir öğrenme sürecine tabi kılarlar.
- Kendilerince bir takım ahlaki normlar oluşturmuşlardır ve dolayısıyla da üyeleri arasında normatif bir etkileşim tarzı görülür.
- Dine akli yaklaşımı (çoğunlukla) reddederek, buna karşılık sezgisel bir bilinç halini önemserler.
- Karizmatik ve otoriter bir lidere sahiptirler.

1 Modernliğin her şeyden önce büyü bozumu niteliği taşıdığına vurgu yapan Ritzer, buna karşın postmodernliğin büyü bozulmuş dünyanın yeniden büyülenmesini beraberinde getirdiğinden söz eder. Ona göre formal olarak akılcı bir dünya büyüden arınmış bir dünyadır. Ancak akılcılığa dayalı düşünceleri reddeden postmodern kuram akılcılığın düşüncelerine daha yakındır. Ayrıntılı Bilgi için Bkz. George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, Çev: Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 99-100

- Milenyuma, yani kıyamet öncesi barış ve selametın hüküm süreceği bir bin yıllık mutluluk dönemine göndermede bulunurlar.
- Yeni üyelerle devamlılığı sağlamak adına kendi bünyelerinde misyoner bir anlayışı barındırırlar.
- Yerleştirebilecekleri zemin bakımından 'yeni toplumsal hareketler' bağlamında da değerlendirilebilirler.
- Varlıklarının hissedildiği kimi yerlerde ciddi kimi yerlerde ise kısmi ya da örtük bir muhalefetle de karşılaşırırlar.
- Sahip oldukları toplumsal taban bakımından gençler, orta-üst sınıftan insanlar ve eğitimliler hedef kitleleridir.
- Ekonomik gelirlerinin temelinde bağış olmasına karşın basın yayını başta olmak üzere pek çok sektörde de ekonomik faaliyetlerini sürdürmektedirler (Kirman, 2010: 63-64).

YDH'ler, bugünün atomize bireyinin bir yere ait olarak ya da bağlı kalarak, yeni bir ad ve kimlikle kendisini daha önemli ve değerli hissetmesine yatırım yaparak taraftar toplamaktadırlar. Ve doğrusunu söylemek gerekirse bunda çok zorlandıkları da söylenemez. Çünkü Taylor'un da (2014: 595) vurguladığı gibi; şimdilerde, Batı modernliğince yaratılmış olan dünyaya açıktan açığa şöylesi bir tepki verilmektedir: "Hepsi bu kadar mı!". Buradan şunu anlıyoruz ki, insanlar ortaya çıkan yetersiz ve belki de değersiz buluyorlar. Ve kutsalı daha doğrudan deneyimlemek istiyorlar; mümkün olduğunca daha çok ruhsal derinliğin peşindeler ve duyguların, inancın daha fazla ön planda olduğu bir dünyada yaşamak istiyorlar. Ve bu durum da YDH'lerin rekabet edeceği yeni alanlar açabiliyor.

YDH'lere ilişkin yukarıda sıralanan temel özellikler açısından değerlendirildiğimizde FETÖ'nün de bir YDH olduğu söylenebilir. Bu örgütün YDH karakterini hem somut bir biçimde görebilmek hem de bir parçası olduğu küresel gerçekliği iskalamamak adına onu Moon Tarikatı (Birleşik Kilise) karşılaştırmak yeterlidir. 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren popülaritesini arttıran Moon Tarikatı bir YDH olarak G. Kore'de ortaya çıkmış ancak ABD'ye yerleşip burayı üs olarak kullanıp tüm dünyada üyesi bulunan küresel bir organizasyon durumuna gelmiştir. Hitap ettikleri kitle, taraftar kazanmak için kullandıkları stratejiler, evanjelist yayılım, kuruluş vaatleri, mesihçi karakterleri, lider yapıları ve örgüt içi hiyerarşileri, neo-liberal yanlılık ve küresel organizasyonları ile FETÖ ve Moonculuk arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.²

2 ABD'nin Protestan geleneğinde kökleşmiş Evanjelik karizmatik kült hareketleri ile Uzak Dođu dini geleneklerinden mülhem bir YDH olan Moon Tarikatı (Birleştirme Kilisesi) kutsal kitabı niteliğindeki Divine Principle (Tanrısal İlke) ile (kitapta Hz. İsa'nın kendisine görünerek Tanrının Krallığını kurmadan öl-

FETÖ'nün kendisini bir YDH olarak nasıl inşa ettiğini anlamanın yollarından biri de bu örgütün 'zaman' anlayışına bakmaktır. Buna göre 'asrı-saadet' vurgusu üzerinden bir tür 'kökenler zamanına' göndermede bulunan FETÖ, bunu, geçmişte kalmış, yitip gitmiş olarak kullanmaz; hedefledikleri kayrotik zamana, yakın zaman kodlar. Kayrotik zaman miti, YDH olarak teşkilatlanan söz konusu örgütün canlı, diri ve her zaman motive olmasını sağlar. Bu düşünce gereğince, hedeflenen günler (Hıristiyanlık kökenli YDH'lerden alışkın olduğumuz Tanrının Krallığının kurulacağı güne benzer şekilde kurtuluş/altın neslin geleceği günler) ne yakında, ne uzaktadır; her seferinde, bir bakıma kurmalı saat gibi yeni bir zamana ayarlanabilir. FETÖ hemen her şeyini (ibadetten, ticarete ve diğer gündelik yaşam uğraşlarına varıncaya kadar) seküler zaman içinde kalarak yapmasına karşın, örgütün lideri ve felsefesi uyarınca programlandıkları zaman mitik/kayrotik bir zamandır. Başka bir biçimde ifade etmek gerekirse, tamamen dünyevi hedefler ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik dünyevi bir takvime bağlı olmasına rağmen, örgüt, bunu, 'büyük/kurtuluş vb. zaman tahayyülleri' üzerinden pazarlar.

Peki, FETÖ bir YDH olarak hangi süreçlerden geçerek bir terör örgütüne dönüşmüştür?

Türkiye'nin büyük kentlerinde, mahalle olgusunun apartman kültürünün baskısı altında kaybolmaya başladığı yıllarla, FETÖ'nün bir YDH olarak ülke insanlarını ciddi biçimde kuşatmaya başladığı yıllar büyük ölçüde örtüşür. Mahalle'nin sınırları içinde muhafaza edilip korunan ve 'özel' olarak nitelendirilen alanları dolduran arkadaşlık, eş-dost ve ailevi-manevi ilişkilerin zayıflaması, Türkiye'de kentleşme süreçlerinin yan etkisi olarak görebileceğimiz bir durumdur. Ve bu durum, FETÖ'nün YDH olarak etki sahasının kitleler düzeyinde genişlemesinde son derece önemli olmuştur. Ayrıca, Türkiye'de 1980 sonrasında, bir önceki dönemle mukayese edildiğinde, bardaktan boşanırcasına uygulanmaya başlayan liberal politikaların da başta eğitim olmak üzere başka pek çok alanlardan beslenen YDH'lere elverişli bir sosyo-ekonomik iklim yaratmış olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Birbirini besleyen ve kollayan süreçler olarak serbest piyasa ekonomisine geçiş ve kentleşmeye öteden beri varlığını hissettiren dini söylem ve

düğü için bu işi tamamlaması için kendisinin görevlendirildiğinden söz eder) bilinen küresel bir dinsel organizasyondur. Tarikatın merkezinin ABD olarak seçilmesinden tutun da, harekete taraftar kazandırma ve büyüme stratejileri, Mesihçi karakter göstermeleri ve daha pek çok noktada Moonculuk ile FETÖ arasında dikkat çekici benzerlikler bulunur. Ayrıntılı Bilgi için bkz. M. Ali Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

dindarlar üzerindeki katı-baskıcı laik tavrı da eklediğimizde, daha sonraları bir terör örgütüne dönüşecek olan FETÖ'nün, etkili bir YDH olarak büyümesinin temel nedenleri de ortaya çıkmış olur. Bunlardan başka, bu örgütün büyüyüp gelişmesinde 'politik vurdumduymazlığı' da unutmamak gerekir elbette. Oy söz konusu olduğunda kimi ilkeleri görmezden gelme olarak da ifade edebileceğimiz 'politik vurdumduymazlık' sadece 1980 sonrasında değil, II. Dünya Savaşından sonra CHP ile başlayan, DP ile devam ettirilen ve sonraki siyasi iktidar ve aktörlere devredilen bir miras gibidir.

Bu kısa tespit ve değerlendirmelerden sonra üzerinde durulması gereken nokta; küresel ölçekli bir YDH olan FETÖ'nün devleti ele geçirme stratejileri geliştirme ve en sonunda da darbeci/işgalci bir anlayışla bunu gerçekleştirme potansiyeline nasıl kavuştuğudur. Biz bu çalışmada, FETÖ'nün YDH'den bir terör örgütüne dönüşümünün izlediği yol haritasının şu şekilde olduğunu ileri süreceğiz:

- Teşekkül etme/Ortaya Çıkma
- Büyüme ve Gelişme
- Planlanmış Dönüşüm
- İhanet

Teşekkül Etme/Ortaya Çıkma (1966-1983)

Tüm YDH'lerde olduğu gibi bu harekette de, karizmatik bir liderin ortaya çıkmasıyla yola çıkılmıştır. Söz konusu liderin kendiliğinden mi ortaya çıktığı yoksa başka güçlerin bir projesi olarak mı keşfedildiği bilinmemektedir. Ancak ortada olan, bu liderin ve etrafındaki müritlerinin bir giz (kurtuluş) ve bu giz ile uyuşan üstü örtük ya da şifreli bir amacın etrafında toplandıkları ve esinlendikleri dinsel referansları (Said Nursi ve Risale-i Nur Külliyyatı) kendilerine mal ederek gelenekli/örgütlü din ile aralarına hatırı sayılır mesafe koymuş olduklarıdır.³ Söz konusu bu teşekkül sonucunda FETÖ kamuoyunda uzunca bir süre, başlarında Fethullah Gülen Hoca'nın bulunduğu

3 1958'de Edirne'ye vaiz olarak atanan Gülen, örgütünü, aynı görevle 1966'da atandığı İzmir'de (Kestanepazarı Kuran Kursu'da) maneviyata yönelmiş ve entelektüel bakımdan motive olmuş bir çekirdek öğrenci grubuyla kurmuştur. Gülenin bu ilk kuşak müritleri sorumluluk, fedakârlık ve kendilerini İslâm ümmetinin kolektif iyiliğine adamaya dayanan İslami değerleri içselleştirmeye çalışmışlardır. Burada ilmi ile müritlerini etkileyen Gülen etrafındakileri, kendinde bir başkalık olduğuna da inandırarak, karizmatik bir lider olarak kendini kanıtlamıştır. Bir cemaat olarak yapılandıktan sonra örgüt, Gülen önderliğinde tüm gücüyle hedef kitleyi ve bağtılanın modernleşme süreçleriyle başa çıkmasını, bu süreçten yararlanmalarını ve gerektiğinde ona karşı direnmelerine yardım edecek bir İslami yönlendirime girişmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, Çev: Ahmet Yıldız, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 245-246

Nur Cemaati ya da İslâmî Hizmet Hareketi olarak tanımlanmıştır. Örgütün kendini 'İslami Hizmet Hareketi' olarak tanımlama çabası, bu yapının gizli ajandasının sezilmemesi, hatta gizli gündemleri bulunduğuna hiç ihtimal verilmemesi için geliştirmiş oldukları 'masumlaştırma stratejilerinin' de ilkidir. 'Hizmet' kavramı, kendisine eklenen İslami referanslarla, dine (İslam'a), yaratıcıya ve topluma (devlete) hizmet biçiminde empoze edilmesine karşın; bu kavram gerçekte yüzbinlerce-milyonlarca insanın sömürülme ve kullanılmaya müsait adanmışlar haline getirilmesi için bir araç olarak işlev görmüştür. Bu örgütün gizli ajandasında 'hizmet' amaç değil, araçtır.

Örgütün teşekkül aşamasında izlediği 'masumlaştırma stratejilerinin' ikincisi, dinsel meşruiyet kaynağı olarak kullandıkları ve kendilerine mal etmeye çabaladıkları Said Nursi ve onun eserleridir (Risale-i Nur Külliyyatı). Kaldı ki, örgütün liderinin ve gizli amaçlarının önemli bir kısmına Said Nursi ve eserlerinden dayanak buldukları da bilinmektedir. Örneğin (itirafçı olan eski bağlılarının beyanları gereğince) Mesih olduğuna başta kendisi olmak üzere, tüm adanmışlarının inanabilmelerinde de, Said Nursi referansı çok güçlüdür. İhsan Işık'ın (1990: 148) yazdıklarına bakılacak olursa; Gerek Nurcular gerekse de diğer Müslümanlar arasında Said Nursi'nin 20. yüzyılın mücedidi olduğu kanaati yaygındır. Hatta Nurculara göre Said Nursi'nin kendi kerametleri olduğu gibi, Peygamberin bazı hadislerinde de kendisine işaret edilmiştir.

Şurası açık ki, örgütün masumlaştırma stratejisi olarak kullandığı 'hizmet aldatmacasına' benzer şekilde, dinsel meşruiyetlerinin temeli olarak gördükleri Said Nursi ve eserlerini yorumlama ve mal etme stratejileri de bir hayli sorunludur.

Büyüme ve Gelişme Dönemi (1983-1997)

Büyüme ve gelişme döneminde örgütün önünü açan önemli gelişmelerin başında 1980'lerle birlikte Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçmesi gelmektedir. Bu fırsattan istifa eden örgüt başta eğitim ve yayıncılık sektörleri olmak üzere medya ve diğer sektörlerde de iddialı olacak seviyelere gelmeye başlamıştır. Tam da bu süreçle eş zamanlı olarak kendini gösteren hızlı kentleşme ve beraberinde getirdiği sorunlar örgütün insan kaynaklarına ulaşımını kolaylaştırmış ve tanınırlık ile temelinde güven olan toplumsal kabul görme zorluklarının kolayca üstesinden gelmelerine olanak sağlamıştır.

Özellikle 1983 yılından sonra Türk-İslam sahnesine en baskın figürlerden biri olarak çıkan örgüt, devlet kurumlarıyla yakın bağlar kurmak (örgüt

Turgut Özal ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve onun döneminde resmi himaye görmüştür) suretiyle ekonomik, kültürel ve medya türü faaliyetlerde kendisini göstermeye başlamıştır. Sosyal faaliyetler, eğitim, medya ve ekonomi alanlarına giriş örgüt için bir tür seviye atlaması olarak da değerlendirilebilir. Başka bir deyişle, örgüt, medya ve piyasa ekonomisinin önemini kavramış olarak, yeni vakıflar, yayın şirketleri, matbaalar ve kültür vakıfları kurarak kendi adına profesyonelleşmeyi gerçekleştirmiştir (Yavuz, 2005: 247, 269).

1980 sonrasının yoğun göç dalgalarının uğrak yerleri olan büyük kentlerde yaşanan kentleşme hızı ve bu hıza bağlı olarak ortaya çıkan uyumsuzluk, kültürel boşluk ve sorunların toplumun hatırı sayılır bir kesimini alternatif dini himayelerin (dini cemaatlerin) etkilerine açık bir hale getirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Kentleşme olgu ve süreçlerine bağlı olarak yaşanan değişimlerin hızı gereğince maddi kültüre ayak uyduramayan manevi kültürün yarattığı boşluğun ve gecikmenin çeşitli tampon mekanizmalarca sarılıp-sarmalandığını da biliyoruz (Kongar, 1982: 29-30). Bu tampon mekanizmalardan biri de YDH'lerdir. Tampon mekanizmalar, yaşanan düzensizlik ve sorunların tam ortasında soluklanılacak sığınak gibidirler. Eski ile yeni arasında; ne eskiyi ne de yeniyi temsil ederler. İşlevleri, kendisine mal ettiklerinin yeni ile adaptasyonu sonrasında biter. Örneğin bir tampon mekanizma olarak da görebileceğimiz gecekondulaşma ve kültürü, zaman içerisinde, kentsel dönüşüm ve diğer kentsel bütünleşme projeleri geliştikçe işlevini yerine getirmiş ve miadını doldurmuş olur. Ancak söz konusu dönemde belirtilen sorunlar dolayımında tampon mekanizma olarak işlev görmüş olan bu örgüt için aynı şeyleri söyleyemeyiz. Örgütün mevcut başka yapılarla birlikte, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hızlı kentleşme olgu süreçlerinin ortaya çıkardığı düzensizlikte belirli bir işlev görmüş, ancak hızlı kentleşmeye bağlı sorunları önemli ölçüde azaldığında ve bir denge, bütünleşme durumu söz konusu olduğunda bir başka şeye dönüşmüştür.

Toplumsal değişim süreçlerindeki patronaj ilişkilerini ya da himaye sistemlerini inceleyen Kıray (1999: 369-370), Türk toplumunun değişme sürecindeki ilk himaye sisteminin aile ve akrabalar arasındaki işbirliği olduğunu ileri sürer. Ona göre, bu himaye sistemi işlevsiz hale geldiğinde, yerine, 1950 ve 1960'larda 'hemşerilik' geçmiştir. 1970'li yılların ikinci yarısı ile birlikte ise, söz konusu himaye sisteminin yerini siyasi partiler almıştır. Siyasi partilerin patronajları da işlevsiz hale gelince 1980 ve özellikle 1990'larda yüz yüze ilişkiler ve kişisel sorunların çözümüne yönelik yeni bir patronaj kapısı açılmıştır: Dini Cemaatler... FETÖ'nün hem büyüyüp gelişmesinde hem

de diğer dini cemaatler sınıfına sokulmasında anılan dönemlerle birlikte açılan patronaj kapısının önemi büyüktür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında geçilen çok partili yaşam ve başta CHP-DP olmak üzere kendilerinden sonra gelen tüm iktidar ve neredeyse tüm muhalefet partilerini de içeren ve gelenek haline gelen ‘politik vurdumduymazlık’ da örgütün büyümesine olağan üstü bir katkı sağlamıştır. Söz konusu bu vurdumduymazlığa 1980 darbesi sonrasında, devletçe, örtük olarak da olsa, izlenen Türk-İslam Sentezci paradigmalara eklendiğinde örgütün büyüyen gelişmesinin önünün bir hayli açılmış olmasına şaşırılmamalıdır.

Ayrıca örgüt bu süreçte, İslamcı siyasetin öteden beri açık ve meşru temsilcisi olan “Milli Görüş” hareketine yönelmiş olan karşıtıktan da beslenmiştir. Öyle ki, başta Özal olmak üzere dönemin siyasi aktörleri, hatta kimi durumlarda laik-kemalist devlet bürokrasisi bile Refah Partisi (RP) ve liderine kıyasla daha uysal olduğunu düşündükleri bu örgütü desteklemişlerdir (Yavuz, 2005: 269).

Gerçekten de, örgütün büyüme gelişme döneminde tatbik ettiği ‘masumlaştırma stratejilerinin’ başında uysallık ve uzlaşmacılık gelir. Örneğin türban konusunda ülke gündeminin tehlikeli boyutlara varabilecek derecede gerginleştiği ve tarafların saflarını kararlılıkla belli ettikleri zamanlarda, söz konusu örgüt, uysal ve uzlaşmacı bir politika izlemeyi tercih etmiş, hatta liderinin ağzından başörtüsünün füruat olduğunu ileri sürmüştür.

Planlı Dönüşüm (1997-2012)

Örgüt mevcut himaye sistemlerinin yaşamasının oldukça zorlaşmaya başladığı 2000’li yıllarla birlikte başka bir şeye dönüşmeye başladığı gibi varlığını sürdürebilmek ve mevcut gücünü arttırabilmek için de, kendi adına, başka başka stratejileri devreye sokmayı gerekli görmüştür. Bu aşamada örgüt, dinsel-etnik cemaatçiliğini ve anti-komünist (milliyetçi ve devletçi) söylemleri bırakarak, görünüşte, daha ılımlı, liberal ve küresel bir hareket olduğu izlenimi vermeye çalışmıştır (Yavuz, 2005: 249, 277). Örgütün bu aşamada uygulamaya koyduğu ‘masumlaştırma stratejisi’ dinler arası diyalog ve hoşgörünün vurgulandığı “ılımlı İslam” olmuştur. Ulusal ve uluslararası değişikliklerin neden olduğu her döneme farklı ara yüzlerle adapte olma yeteneğine sahip olan örgütün, özellikle (2001) 11 Eylül Terör Saldırıları

sonrasındaki ara yüzü ‘ılımlı İslam’dır artık.⁴ Bu tarihten sonra örgütün hızlı bir *McCemaatleşme*⁵ sürecine girdiğini ileri sürebiliriz.

Kaynağı Max Weber tarafından ortaya konulan Batının rasyonalizasyonu teorisine dayanan McDonalddlaşma (Dünyanın McDonalddlaştırılması), kendisine model olarak aldığı fast food restoran zincirleri üzerinden dünyada git gide daha çok sektör ve alanın ‘küresel bir örneklige’ hizmet edecek bir formata doğru evrilmesini ifade eden bir kavramdır. Buna göre dünyada daha çok şey hesaplanabilir, denetlenebilir, öngörülebilir olacaktır (Ritzer, 2011: 281). Bu süreç, yani küresel kültürel hegemonya, Batı dünyasının sadece kendi ürünleri üzerinden değil, *McCemaat* gibi taşeron (senkretik) YDH’ler üzerinden de sürdürülebilmektedir. Küresel dolaşıma bağlı olarak dönüşüme açık olsalar da, dış cephesi örnek bir söylem olarak ‘dinler arası diyalog ve hoşgörü’ kavramları ile boyanmış olan ‘ılımlı İslâm’ üzerinden dünyanın *McCemaatleştirilmesi* amaçlanmıştır. FETÖ, 2001 sonrasının aşırı güvenlikçi dünyasında, ‘ılımlı İslam’ projesinin sürdürülebilir olması bakımından önemsenen *McCemaatleşmenin* en önemli figürüdür.

FETÖ’nün bu dönemdeki dönüşümünün bir planın ve mühendisliğin sonucu olduğunun en belirgin kanıtlarından biri de, kendilerinden olmayan aydın, akademisyen ve diğerlerini de katmak suretiyle organize ettikleri ‘Abant Toplantılarıdır’. Bu toplantılarda/konferanslarda, yaratılan ‘hava’ ve ülkenin genel siyasasının da söz konusu havaya elverişli olmasından faydalanılarak, ülkenin örgütle ilişkisi bulunmayan önemli isimlerine üstü örtük de olsa örgütün ve düşüncelerinin reklamı, hatta propagandası yaptırılmıştır.

4 Bu imajın arkasında ulusal sınırları aşan dev bir hazırlık ve çaba dikkatlerden kaçmamaktadır. Örgütün olduğu şeyin, çeşitli hedef saptırma stratejileri ile örtülmesinde kimi yerli-yabancı akademik çevrelerinde payı olduğunu inkâr edemeyiz. Örneğin Elisabeth Özdalga ‘İslamcılığın Türkiye Seyri’ adlı çalışmasında söz konusu örgütün, ‘siyasetle değil, kültürle; devletle değil, kamusal alanla’ ilgili olduğunu öne sürerek ve bu örgütün siyasi rejimi sorgulamak gibi bir amacının olamayacağını ileri sürer. Özdalga’nın bu ifadelerine kaynak teşkil eden dipnot bilgilerine bakıldığında, bunu, Washington’da 2001 tarihinde düzenlenen “Islamic Modernities: Fethullah Gülen and Contemporary Islam” başlıklı konferansa dayandırdığını görürüz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri*, Çev: Gamze Türkoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 256

5 Mcdonalddlaştırma kavramının uygulandığı alanlar dünya literatüründe gün geçtikçe daha sık kullanılmasına karşın, kavramın ülkemiz sosyal bilim literatüründeki kullanımı sınırlı kalmaktadır. *McCemaat(leştirme)* kavramı ilk kez tarafımdan *Dünyanın McCemaatleştirilmesi ve FETÖ* başlıklı *Haberx’de* yayınlanan makalede kullanılmıştır (Bkz. [http://www.haberx.com/dunyanin_mccemaatlestirilmesi_ve_feto\(19,w,22640,305\).aspx](http://www.haberx.com/dunyanin_mccemaatlestirilmesi_ve_feto(19,w,22640,305).aspx) Erişim Saati: 10:31). Kavram bu biçimiyle ilk kez tarafımdan kullanılmış olsa da, dinin, kilisenin ya da Hıristiyanlık felsefesinin McDonalddlaştırılması (McChurc gibi) (Ward, 1998; Drane, 2002; Bothwell, 2013, Cook, 2002) olarak Batılı sosyal bilim literatüründe kendine yer bulmuş kavramlar da vardır.

Bu dönemde sosyolojik bilgi ve teorilere ‘takla atılarak’, örgüt ‘sivil toplum kuruluşu’ ilan edilmiş ve deyim yerinde olursa göklere çıkarılmıştır.

Aslına bakılırsa, örgütün biçimsel bakımdan tam teşekküllü bir YDH haline gelmesi de bu dönemde olmuştur. Örgüt planlı dönüşüm sürecinde İslami bilgi ile eleştirel düşünceyi kaynaştırmaya çalışmakla kalmamış, aynı zamanda, Kant, Shakespeare, V. Hugo, Dostoyevski ve Sartre gibi batılı bilgilerin fikirlerini çağdaş ihtiyaçları karşılayacak şekilde İslam’ın yeniden tefsirini güçlendirmek amacıyla kullanarak senkretik bir yapı kazanmıştır (Yavuz, 2005: 251). Yeni sosyal hareketlerin karakteristiğinde dolaysız bir biçimde siyasal alana yönelim söz konusu edilmiyorsa da, bu hareketlerin, kültürü yenileyebilecek ‘yeni seçkinler’ üreterek siyasal kurumlar üzerinde etkili olmaya çalıştıkları da bir sır değildir (Çayır, 1999: 25).

Kendini meşrulaştırmak adına, ortaya çıkışından planlı dönüşüm dönemine kadar izlediği ‘devletle işbirliği içinde olma’ biçiminde ifade edebileceğimiz masumlaştırma stratejisini terk eden örgüt, edilgen tavrını bir tarafa bırakarak son derece etkin (yeni) bir tavrı benimsemeye başlamıştır. Bu bağlamda, STK’lar ve benzeri baskı grupları ve medya organlarını kullanarak siyasete etki etmek ya da doğrudan kendi üyelerini sokmak suretiyle bu kurumun içinde olmak gibi bir yol izlemeye başlamışlardır.

FETÖ’nün planlı dönüşüm sürecinde dikkati çeken özelliklerinden biri de, kendilerinden olmayan insan ve/veya gruplara yaşama hakkı tanımamaları olmuştur. Örgüt bu amaçla, korkutmak, yıldırım başta olmak üzere her türlü şantajı kullanarak politik sahada da etkin bir rolü benimsemiştir. Örneğin, yakın siyasi tartışmalara ‘kaset siyaseti’ olarak geçen kimi sansasyonel çıkışlarla, siyasi parti genel başkanlarından milletvekillerine varıncaya dek uzanan politik krizlerin de müsebbibi oldukları düşünülmektedir.

Örgütün kendilerinden olmayanlara yaşam hakkı tanımamasına ilişkin en can sıkıcı göstergelerden biri de ‘sınav usulsüzlükleridir’. “Hakkı teslim etme”nin modern toplumdaki en etkili ve meşru yolu olan merkezi sınavlarda bile usulsüzlük yapmaktan çekinmeyen örgüt, binlerce genç insanın hayallerini çaldığı gibi ülkenin geleceğini de değiştirme teşebbüsünde bulunmuştur. Durum o denli ciddidir ki, 2010 KPSS sınavına ilişkin usulsüzlükleri soruşturan savcının olup bitene tepkisi ‘cumhuriyetimiz tehdit altında’ olmuştur.⁶

6 FETÖ’nün Türkiye’deki merkezi sınavları manipüle etmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Özben, *Cumhuriyetimiz Tehdit Altında*, Haberx, 26.03.2015. ([http://www.haberx.com/cumhuriyetimiz_tehdit_altinda_2010_kpss_sinav_usulsuzlugu\(19,w,20197,762\).aspx](http://www.haberx.com/cumhuriyetimiz_tehdit_altinda_2010_kpss_sinav_usulsuzlugu(19,w,20197,762).aspx))

Planlı dönüşümün, etkisini göstermesi bakımından en somut örneği, özellikle bürokraside ‘sızdıkları’ her yeri ele geçirme ve sayısal çoğunluğu elde etme stratejilerini hayata geçirerek ‘paralel devlet oluşumlarını’ tamamlamaya çalışmalarıdır. Bu seviye, örgütün kendini egemen devletin yerine koyabilecek kadar ‘güç zehirlenmesi’ içinde olduğu bir duruma göndermede bulunur. FETÖ’nün planladığı ya da umduğu şeyler olmadığında bunu darbe/işgal girişimi gibi teröristik eylemler üzerinden gerçekleştirmeye çalışması gibi bir akıl tutulmasının içinde bulmasının nedeni de ‘güç zehirlenmesi’ olabilir.

Bahsi edilen güç zehirlenmesinin boyutları hakkında bilgi sahibi olmak için, Mümtazer Türköne’nin, 2013 yılında, örgütün basın-yayın alanındaki amiral gemisi olan Zaman gazetesindeki köşesinde neler yazdığına bakmak yeterlidir. Buna göre adı geçen yazar, ülke kurmaktan tutun da bin yıllık devlet geleneğinin temsilcisi olarak da bağlı olduğu örgütü öne çıkarmakta ve kendi deyimiyle “bu koca camiaya düşmanlık etmek için gerçekten ya art niyetli ya da cahil olmak gerekir” demektedir.⁷ Oysa herkes bilir ki, bu topraklarda bin yıllık geleneğin kurucusu da yaşatıcısı da devlettir; Türk devletleri, tarih boyunca, kendi bekasını gözeterek ne kendini kullandırmış ne de kendisinden rol çalanlara fırsat vermiştir.

İhanet (2012- ...)

Bu son dönem, masumlaştırma stratejilerinin sona erdiği ve örgütün gerçek yüzünü çekinmeden ve cüretkâr bir biçimde gösterdiği bir dönemdir. Himaye sistemlerinin muhtemel olumsuzluklarından en önemlisinin, süreç içinde, sürekli düzensizliklere ve giderek de sonunda yaygın illgalitelelere, hukuka aykırı uygulama ve yapılanmalara bulaşması olduğunu söyleyen Kıray’ı (1999: 371) haklı çıkarırcasına, örgüt, YDH’den bir terör örgütüne dönüşmüştür.

Siyasal iktidarı ve devleti itibarsızlaştırarak kaotik durumlar yaratmayı hedeflemiş olan ‘ihamet aşaması’nda söz konusu edebileceğimiz pek çok şey vardır. Ancak bunlar arasında en önemlileri zaman sırası bakımından şunlardır:

- 7 Şubat 2012 MİT Müsteşarının İfadeye Çağrılması
- 17-25 Aralık 2013 Yolsuzluk ve Rüşvet Soruşturması
- 27 Mayıs 2013 Gezi Kalkışması

⁷ Mümtazer Türköne’nin yazdıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.gazeteciler.com/medya-kosesi/mumtazer-turkonedden-cemaati-ucuran-telafi-yazisi-72188h.html>

- 27 Kasım 2015 Mit Tırları Soruşturması
- 15 Temmuz 2016 TSK içinden bir grup örgüt üyesinin gerçekleştirdiği ve başkaca kurum ve sahalardan da destekçileri olan Darbe/İşgal Girişimi'dir.

Tüm bu olup-bitenlere bakıldığında, söz konusu yapının bir YDH'den terör örgütüne dönüşümünün tamamlandığını görürüz. Böylesi bir son, bu türden örgütler için kaçınılmaz bir durumdur aslında. Çünkü bir yolunu bulup da devlete sızan ve kendilerine yönelik 'paralel devlet' yakıştırması yapılacak düzeyde devlete intisap eden yapılar, içinde buldukları güç zehirlenmesinin etkisiyle, kendilerini devletin gerçek temsilcisi olarak görebilir ve bu şekilde görülmelerinin önündeki engelleri ortadan kaldırmaya cüret edebilirler. FETÖ'nün yukarıda sıralanan teşebbüsleri ile yapmaya çalıştığı şey de tam olarak budur.

Sonuç

Adandıkları ve kendilerini ait hissettikleri örgütlerle bağlarını, yıllar boyunca, içinde yer aldıkları kurum, sosyal ortam ve organizasyonlarda açık etmeyen 'gömülü benliklerin' bir bölümünün, adeta zombiler gibi, gömülü oldukları yerlerden çıktıkları 15 Temmuz gecesi, cumhuriyet tarihimizin en korkunç gecesidir. Kendi bilinçleri olmayan ya da kendilerine mal ettikleri müşterek bilinçle hareket eden bu adanmışlar, ülke insanlarının kanına susayacak, taze et peşinde koşacak kadar zombileştirilmişlerdir. Türkiye'nin, bundan sonraki süreçte dikkate alması ve mücadele etmesi gereken uzun soluklu sorunlarından biri de bu olacaktır. Çünkü örgüt, tam adanmışlarını, yani zombileştirmiş olduklarını, kolektif iyiyi kişisel inanç ve duygularıyla yorumlayabilen ahlaki özneler olmaktan çıkarmıştır ki, bu, söz konusu örgütlerin en bilinen özelliklerinden biridir. 15 Temmuz'da kendi insanlarına tankla, uçakla saldıran ve onları gözünü kırpmadan öldürebilen adanmışlar, ahlaki özne olma ya da ahlaki özne olarak kalma potansiyelleri felç edilmiş (zombileştirilmiş) bağlılardır ve biz, 'hizmet aldatmacasının' salgın bir hastalık gibi her yere sirayet ettiği yıllar içerisinde, ne kadar ülke insanını bu örgüte kaptırdığımızı bilmiyoruz.!

Kişisel kaderlerinin yöneticisi olmaktan hoşlanan insanların çağında (Bakman, 2011: 172), tam aksini yaparak, bunu (kişisel kaderlerini) bir kişi ya da grubun ellerine teslim etmiş olan 'adanmışlar', söz konusu örgütün üzerinde durulması gereken en önemli figürleridir. Bu yüzden, "ihanet", sadece örgütün lideri ve/veya yönetici pozisyonunda olan çekirdek bir kadroya değil, 'tam adanmışlar' ile birlikte anılması gereken bir kavramdır.

Tekinsiz bir terör hissini gündelik yaşamlarımızı istila ettiği bugünlerde, insanlarımızın teröristleri, imgelem dünyalarında canavarlaştırma hakları da bulunmaktadır. Korku hikâyelerine, filmlerine yönelik açıklık, diyor Kearney (2012: 151), İkiz Kulelere saldırıyla anılan 11 Eylül'ün ardından daha da artmıştı; çünkü İkiz Kulelere saldırının dehşeti o denli feciydi ki, bunun üzerini örtebilecek başka felaketlere, felaketimsi anlatımlara ihtiyaç duyulmuştu. Fiili şiddetin travmatik etkisini biraz olsun azaltabilecek imgeler ve hikâyeler biçimine bürünebilecek alternatif dehşetler arandı. Arandı, çünkü kurgusal dehşet ve anlatıların gerçeğin yıpratıcı etkilerini bir nebze olsun silebileceği ümit ediliyordu.

Kim bilir, benzer bir yolu bizde takip etmeliyiz belki! 15 Temmuz'da yaşananlar o denli dehşet vericiydi ki, ülke insanımızın da kurgulanmış alternatif dehşet anlatıları ile kendilerini terapi etme hakkı var belki de! Hem bu, olup-biteni unutmamamız için de etkili bir yol olabilir...

Büyük bir düşmanla savaş, onun alt edilmesini konu edinen "kurucu hikâyemize" (Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet) bir yenisini eklemenin zamanının geldiği de düşünülebilir! Türkiye'nin bugün, her şikle bürünebilen, birden fazla yıkıcı ve bölücü terör örgütüyle savaşımının bir sonucu olarak, 'ikinci kurucu hikâyesini' yazmak ve ülke insanının motivasyonunu yüksek tutmak durumunda olduğu günlerden geçtiğini düşünebiliriz.

Kaynakça

- BAUMAN, Z. (2011). *Postmodern Etik*, Alev Türker, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOTHWELL, D. (2013). The McDonaldization of Christian Philosophy.
<https://dbowell.wordpress.com/2013/03/18/the-mcdonaldization-of-christian-philosophy/>
(Erişim tarihi: 13.10.2016 Saat:14:00)
- COOK, Elizabeth. (2002). *Would You Like Your Jesus Upsized? McDonaldization and the Mega Church. Tennessee research and Creative Exchange*. University of Tennessee, Knoxville.
http://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1084&context=utk_interstp2 (Erişim tarihi: 13.10.2016 Saat:14:00)
- ÇAYIR, K. (1999). 'Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler', *Yeni Sosyal Hareketler*, Ed: Serkan Özburun, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- DRANE, J. W. (2002). *The McDonaldization of the Church: Consumer Culture and the Church's* Macon, Georgia: Future. Smyth & Helwys Pub.
- IŞIK, İ. (1990). *Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk*, 2. Baskı, İstanbul: Ünlem Yayınları.
- KEARNEY, R. (2012). *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar: Ötekiliği Yorumlamak*, Çev: Banş Özkul, İstanbul: Metis Yayınları.

- KIRAY, M. (1999). *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- KİRMAN, M. A. (2010). *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, Ankara: Birleşik Yayınları.
- KONGAR, E. (1982). 'Kentleşen Gecekondular Ya da Gecekondulaşan Kentler', *Kentsel Bütünleşme*, Yay Haz: Türköz Erder, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı.
- ÖZBEN, M. (2013). 'Yeni Dini Hareketler', *Çağdaş Toplumsal Süreçler*, Erzurum: ATA-AÖF Yayınları.
- ÖZBEN, M. (2015). 'Cumhuriyetimiz Tehdit Altında: 2010 KPSS Sınav Usulsüzlüğü' *Haberx* - ([http://www.haberx.com/cumhuriyetimiz_tehdit_altinda_2010_kpss_sinav_usulsuzlugu\(19,w,20197,762\).aspx](http://www.haberx.com/cumhuriyetimiz_tehdit_altinda_2010_kpss_sinav_usulsuzlugu(19,w,20197,762).aspx))
- ÖZBEN, M. (2016). 'Dünyanın McCemaatleştirilmesi ve FETÖ', *Haberx*, - ([http://www.haberx.com/dunyanin_mccemaatlestirilmesi_ve_feto\(19,w,22640,305\).aspx](http://www.haberx.com/dunyanin_mccemaatlestirilmesi_ve_feto(19,w,22640,305).aspx)).
- ÖZDALGA, E. (2006). *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, Çev: Gamze Türkoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- RITZER, G. (2011). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, Çev: Şen Süer Kaya, 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- RITZER, G. (2011). *Küresel Dünya*, Çev: Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- TAYLOR, C. (2014). *Seküler Çağ*, Çev: Dost Körpe, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YAVUZ, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar*, Çev: Ahmet Yıldız, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- WARD, P. (1998). Alpha – the McDonaldization of Religion. ANVIL (15)4
http://biblicalstudies.org.uk/pdf/anvil/15-4_279.pdf
(Erişim tarihi: 13.10.2016 Saat:14:00)

